

Szakmai záróbeszámoló 2003-2006

A magyar kultúra a közép- és kelet-európai régió kontextusában (Egy szintézis előkészítése) Témavezető: Bojtár Endre

I. Általános célok

Kutatási tervünk részét alkotja egy 1986-ban megindított hosszútávú programnak, amely előkészíteni igyekszik a közép- és kelet-európai térség összehasonlító irodalomtörténetének a megírását. Ez a hatalmas, szerteágazó munka csak komoly előtanulmányok után, alapos háttér tanulmányok segítségével végezhető el. Az OTKA-program keretében alapvetően két tudományszervezési célt tűztünk magunk elé:

1. Arra törekedtünk, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő 3 fős osztályunk a régió kutatások központjává váljék: külső munkatársak és fiatal kutatók bevonásával alapozva meg azt a tudományos műhelyt, amely képes előkészíteni a közép- és kelet-európai irodalmak szintézis jellegű összefoglalását.
2. Arra törekedtünk, hogy a térségünk valamennyi irodalmára kiterjedő anyaggyűjtést, az eddigi eredmények rendszerezését korszakonként végezzük el. Ennek megfelelően az első négy kutatási periódusban megjelöltünk egy-egy irodalomtörténeti korszakot, amely az anyagfeltáró munka középpontjában áll: 1986–1990-ben a századfordulót, 1991–1994-ben a két világháború közötti időszakot, 1995–1998-ban a negyvenes-ötvenes évek irodalmát, az 1999-2002 közötti időszakban az 1960-tól a közelmúltig terjedő időszakra koncentráltunk. Menet közben azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatók érdeklődése és a személyi feltételek szűkössége miatt nem ragaszkodhatunk mereven a témakör korszakokra osztott feldolgozásához.

II. Módszertani alapelvek

A világ egészét tekintve elmondható, hogy a közép- és kelet-európai irodalmak szisztematikus kutatását csak nagyon kevés helyen művelik. Az összehasonlító munka a legutóbbi időkig szinte csak a szlavisztika területén folyt, s ez egy olyan – kimondott vagy kimondatlan – előfeltevésen alapul, amely a szláv népek nyelvi összetartozásából indul ki (kapcsolódva a XIX. századi nemzeti mítoszokhoz). Ezeknek a szlavisztikai kutatásoknak tiszteletre méltó eredményei vannak, de egészében mégis tartalmaznak bizonyos torzításokat, mivel térségünket a „szláv világgal” azonosítják (mellőzve a magyar, román, balti, stb. kultúrákat). A magunk részéről azt a módszertani alapelvet követjük, hogy a tipológiai jellegű összehasonlító kutatás csak a szláv és a nem-szláv irodalmak együttes tanulmányozásával vezet olyan korrekt eredményre, amelyből hitelesen rajzolódhatnak ki térségünk kultúrtörténeti folyamatai. Módszertani szempontból is egyedülálló, hogy kutatási programunk – a magyar, a román és a szláv irodalmak mellett – kiterjed a balti kultúra jelenségeire is.

Igaz, célkitűzéseink már megfogalmazódtak az 1962-es budapesti komparatiztikai konferencián is, de az elvek és a módszertani szempontok gyakorlati érvényesítéséről azóta is csak igen kis mértékben beszélhetünk. A 60-as, 70-es években, az A. I. L. C. nemzetközi kongresszusai ösztönzően hatottak a hazai összehasonlító irodalomtudomány fejlődésére, de a biztató kezdetek ellenére nem került sor térségünk irodalom- és kultúrtörténetének rendszerszerű feldolgozására. Az elmúlt évtizedben a régió kutatások elakadtak – illetve ismét csak szlavisztikai jelleget öltöttek. Ezek a tudománytörténeti előzmények határolják körül munkánkat, amely –

az eddigi eredmények megrostálása mellett – a közelmúlt szakirodalmát és módszertani felismeréseit kívánja kamatoztatni.

III. Eredmények – vázlat madártávlatból

A ténylegesen 1987 óta működő programunkba eddig több mint húszonöt (25) fiatal és középkorú kutató kapcsolódott be. Többségüket az OTKA révén, külső munkatársként, egyéni megbízás alapján vontuk be a kutatásba. A pénzügyi nehézségek és a csökkenő támogatás dacára intézeti osztályunk mindmáig kutatási központként működik. Csökkenő mértékben, de sikerült fenntartanunk a kutatási program folyamatosságát. A program egyik nehezen mérhető, de nagyon fontos eredménye, hogy az OTKA-támogatás segítségével jónéhány fiatal kutató kinevelésében játszottunk meghatározó szerepet. Őt, a műhely legbelső köréhez tartozó munkatársunk szerzett tudományos minősítést (Berkes Tamás, 1991; Krasztev Péter, 1994; Pálfalvi Lajos, 1994; Balogh Magdolna 1995; Simona Kolmanová, 1998).

A dolog természetéből fakad, hogy az elért eredmények egy része (anyaggyűjtés, kronológia, előtanulmányok) nem került publikálásra; ezeket az anyagokat őrizzük, mivel a munkatervet betetőző végső összefoglalásban kívánjuk felhasználni őket. Más tanulmányok és kisebb, bár nem érdektelen írások elszórva jelentek meg különböző irodalmi- és szaklapokban. Ezért az alábbiakban csak azokat a monográfiákat és gyűjteményes köteteket soroljuk fel, melyek a program eddigi eredményeinek a gerincét alkotják.

IV. Eredmények – publikációk 2003 előtt

A kutatási program első eredményeit az alábbi kötet foglalta össze: **Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában.** (Szerk. Balogh Magdolna, Berkes Tamás, Krasztev Péter. Bp., Balassi Kiadó, 1992. 352 p.) A kötet a Bojtár Endre által szerkesztett „Res Publica Nostra” sorozatban jelent meg, s számos fiatal, pályakezdő kutató jelentkezését tette lehetővé. Ezen túlmenően az első időszakra kapott támogatás tette lehetővé Berkes Tamás nemzetközi feltűnést keltő monográfiájának az elkészítését: **Senki sem fog nevetni. Grotoszki irányzat a hatvanas évek közép- és kelet-európai irodalmában.** Bp., Gondolat Kiadó, 1990. 223 p.

Az 1991-től 1998-ig terjedő két kutatási periódusban kiterjesztettük a kutatási programot a huszadik század 1960-ig terjedő részére. Ennek a két ciklusnak az eredményei annál is inkább figyelemre méltóak, mert az intézetet sújtó pénzügyi megszorítások miatt kénytelenek voltunk a megbízásokra szánt összeg döntő részét két kutató bérköltségére fordítani. Ennek az időszaknak a legjelentősebb könyvpublikációi a következők:

Bojtár Endre: **East European Avant. Garde Literature.** Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 156 p.

Balogh Magdolna: **Kiúttalan utakon. A katasztrófista irodalom Közép- és Kelet-Európában.** Bp., Balassi Kiadó, 1993. 103 p.

Bojtár Endre: **Közép-Európa vagy Kelet-Európa?** Bp., Századvég Kiadó, 1993. 242 p.

Pálfalvi Lajos: **Tény és metafora. A lengyel emigráció prózairodalma.** Bp., Balassi Kiadó, 1993. 172 p.

Krasztev Péter: **Ismét újra kell születnünk. A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban.** Bp., Balassi Kiadó, 1994. 177 p.

Bojtár Endre: **Bevezetés a baltisztikába.** A balti kultúra a régiségben. Bp., Osiris Kiadó, 1997. 316 p.

Berkes Tamás: **Sárkány Oszkár**. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete. Bp., Argumentum Kiadó, 1998. 163 p.

Berkes Tamás (szerk.) **Bohemia et Hungaria**. Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., Osiris Kiadó, 1998. 98 p.

A negyedik kutatási ciklus (1999-2002) az egész addigi munkánk legeredményesebb időszakának tekinthető. Sikerült megjelentetnünk egy 26,5 íves tanulmánykötetet, amely összefoglaló igényű tanulmányokat fog csokorba az elmúlt két évszázad közép- és kelet-európai irodalmának témaköréből. (**Keresztirányok**. Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet. Szerk. Berkes Tamás, Balassi Kiadó, 2000. 419 p.) Valamennyi dolgozat az MTA Irodalomtudományi Intézetének műhelyében készült: többségük az OTKA-program keretében. A kötet az 1992-ben kiadott **Áttűnések** című gyűjtemény folytatásának, illetve kiteljesítésének tekinthető. Annyiban túllép elődjén, hogy az elmúlt másfél évtized tudományos termését reprezentáló írások együttesen felölelik térségünk két évszázados kultúrtörténetének csaknem egészét: érintve és értelmezve a legfontosabb irodalmi irányzatokat. Ugyanakkor az egymás mellé helyezett tanulmányok felerősítik és kölcsönösen értelmezik is egymást, hiszen a korábbi, elszórtan publikált dolgozatok nagy része nem épült be a szakmai köztudatba sem. A kötet megjelenése óta szerzett tapasztalatok alapján nyugodtan elmondható, hogy a **Keresztirányok** komoly visszhangot keltett, csaknem valamennyi egyetemen rendszeresen használják.

Mindezek mellett a negyedik kutatási ciklusban Bojtár Endrének három könyve jelent meg. Az 1960 utáni közép- és kelet-európai irodalmi fejlődés kiemelkedő szerzőivel foglalkozik **A kelet-európai pontossága** című tanulmánykötete (Krónika Nova Kiadó, 2000. 237 p.), amelyben a szerző többek között Tandori Dezső, Konrád György, Esterházy Péter, Czesław Miłosz, Jerzy Andrzejewski, Sławomir Mrożek, Bohumil Hrabal, Stanisław Vincenz, Saulius Tomas Kondrotas és Danilo Kiš írói portréját rajzolja meg. Ehhez társul Bojtár Endre két idegen nyelvű kötete: 1999-ben kiadta **Bevezetés a baltisztikába** című könyvének angol nyelvű változatát (**Foreword to the Past**. A Cultural History of the Baltic People. CEU Press, Bp., 1999. 419 p.), s megjelent **A kelet-európai avantgarde irodalom** című művének szerb nyelvű változata is. (Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 1999. 168 p.)

Ebben az időszakban készült el Berkes Tamás **A cseh eszmetörténet antimómiái** című könyvének túlnyomó része is, de a mű befejezése és megjelentetése a jelen ciklusra maradt.

V. Eredmények 2003-2006.

A beszámoló jellegének megfelelően a legutóbbi négy év munkáját az eddigieknél részletesebben tárgyaljuk. Ebben a ciklusban kutatási tervünk három alprogramra épült.

1. Bojtár Endre: „Litván-magyar szótár”.

A litván-magyar szótár jelentőségének a megértéséhez futó pillantást kell vetnünk a magyar baltisztika történetére. A hazai tudományban ez a tudományterület, tehát a lett és litván (valamint néhány kisebb, kihalt – például porosz) nyelvű kultúra tanulmányozása soha nem létezett, azt Bojtár Endrének a semmiből kellett az 1960-as évek második felétől megteremtene.

Két úton-módon. Egyrészt lett és litván művek népszerűsítésével, elő- és utószavakkal ellátott fordításával, kezdve K. Donelaitis klasszikus művével („Évszakok”, 1970), folytatva többek között a „Litván költők” című antológiával

(1980), egészen a balti népmesék gyűjteményéig („*A csodamalom*”, 1981). Másrészt a két irodalom bevonásával a régió kultúrájának összehasonlító vizsgálatába. Mind az avantgarddal, mind a felvilágosodás és romantika korabeli irodalommal foglalkozó kismonográfiájában („*A kelet-európai avantgarde irodalom*”, 1977, illetve „*Az ember feljő...*”, 1986), mind számos, az 1960-as évek második felétől készült tanulmányában szerepel a két balti irodalom, a „Világirodalmi Lexikon”-ban (1970-1995) ő írta az összes balti címszót, s több nagy nemzetközi vállalkozásban is szakértőként vett részt: többek között az AILC avantgarddal, illetve a felvilágosodással foglalkozó kötetében („*Les avant-gardes littéraires au XXe siècle*”, 1983, illetve „*Le tournant du siècle des Lumières. 1760-1820.*”, 1982), a lett irodalom címszavainak megírásával a régió első angolnyelvű, Londonban kiadott irodalmi lexikonában (*The Everyman Companion to East European Literature*, 1993), s újabban az AILC négy kötetes vállalkozásában (M. Cornis-Pope – J. Neubauer (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, 2004-) . Evvel párhuzamosan bevonta a balti kultúrát abba a két sorozatba is, amelyet az Osiris Kiadónál szerkesztett (a szépirodalmi „*Arany Közép Európa*”, illetve a történettudományi „*Europica Varietas*”, az utóbbi legjelentősebb eredménye: G. Rauch – R. Misiunas – R. Taagepera: „*A balti államok története*”, 1994.)

Mindezen tevékenységben az az elv vezérelte, hogy mivel a nyelvcsaládoknak megfelelő „irodalomcsaládok” nem léteznek, a két balti nyelvű irodalom összehasonlító vizsgálata egyfelől csak a szélesebb közép- és kelet-európai irodalmak kontextusában, másfelől a komplex, minden szellemtudományt – a régészettől a nyelvészetig – magában foglaló kultúrtörténetben hozhat jelentősebb eredményeket. Az utóbbi felismerés irányába ösztökélték a gyakorlati tennivalók is: mivel megalapítója és sokáig az egyetlen gazdája volt a területnek, nem volt elegendő csak irodalomtörténetet művelni. Az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként, de mintegy hobbiból írt litván nyelvkönyvet („*Kevés szóval litvánul*”, 1985), nyelvészeti lexikon-címszavakat („*A világ nyelvei*”, 1999), litván kultúrtörténetet („*Litván kalauz*”, 1990), történettudományi könyvet („*Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939-1989*”, 1989), s mindezek betetőzéseként (már nem hobbiból, hanem intézeti tervfeladatai részeként) 11 év munkájával a balti kultúra történetét (őstörténet, nyelvek, mitológia) bemutató kézikönyvet („*Bevezetés a baltisztikába*”, 1997, kibővítve angolul: *Foreword to the Past: A Cultural History of the Baltic People*, 1999).

Ezen alapok megteremtése után logikus lépés volt a litván-magyar szótár „mélyfúrására” vállalkozni. A szótárnak nem csak tudományos jelentősége van, hanem megkönnyítheti általában is a litván-magyar együttműködést. (A kapcsolatok erősítésének igényét jelzi, hogy a két ország 2004-ben nagykövetséget létesített a két fővárosban.) A szótár megjelentetése egyúttal demonstrálná az EU számára is a „kis nyelvek” ápolásának a fontosságát.

Azt, hogy egy ilyen méretű – különben egy egész munkacsoport több éves/évtizedes munkáját igénylő – szótár létrehozásába egyáltalán bele lehessen vágni, az tette lehetővé, hogy Bojtár Endre kapott számítógépen (s érdemeire való tekintettel ingyen!) egy litván értelmező szótárt, amelyet a Litván Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, valamint Matematikai és Informatikai Intézete közösen készített 1993-ban. Ez a kb. 75 ezer szócikket tartalmazó anyag a tudományos kutatás számára készült, kereskedelmi forgalomba nem került. Az ennek alapján hat éve elkezdett, s 2006 végén kiadásra elkészült litván-magyar nagyszótár kb. 90-95 ezer szócikket tartalmaz, 120 íven (1308 számítógépes oldalon), tehát „felső középszótárnak” vagy „alsó nagyszótárnak” minősíthető . A szótárt Bojtár Endre évekig egyedül csinálta (folyamatos kapcsolatban a litván nyelvészekkel), majd

bekapcsolódott a munkába mintegy kontrollszerkesztőként dr. Laczházi Aranka, aki litván nyelvészetből doktorált, Ričardas Petkevičius, az ELTE litván lektora és Tölgyesi Beatrix litván szakos egyetemi hallgató (valamint a számítógépes problémák kezelésére Hraskó András matematikus-tanár). A kapott alapanyagot fel kellett frissíteni egy legújabb litván gyakoriság- szótár segítségével, ki kellett egészíteni az azóta keletkezett zsargon-, illetve informatikai szókinccsel stb.

A szótárt a Litván Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete között 2006-ban létrejött szerződés alapján a litvánok 2007-ben megjelentetik. Addig is számítógépen megtekinthető többek között az MTA Irodalomtudományi Intézetében, sőt, bármely érdeklődőnek el is küldhető.

Az anyagiak függvényében van remény arra is, hogy a szótár elektronikus formában is megjelenjen az erre szakosodott világhírű Moprhologic Kft (igazgatója dr. Prószéky Gábor) kiadásában.

2. Berkes Tamás: A cseh eszmetörténet antinómiái

A 22,5 íves monográfia túlnyomó része az 1999-2002-es periódusban készült el, befejezésére és megjelentetésére 2003-ban került sor. (Balassi Kiadó, 349 p.) A szerző három tematikus fejezetben vizsgálja a modern cseh önszemlélet meghatározó irodalmi eszméit és ideológiai alakzatait, kitérve a cseh-magyar irodalmi kapcsolatokra is. Központi témája a cseh nemzeti ideológia genezise és fejlődéstörténete, mivel a modern cseh irodalom is ebben a kontextusban alakult ki. Arra a kérdésre keresi a választ, hogyan alakult át a cseh nemzetfogalom a barokk patriotizmustól a Közép-Európába átsugárzó felvilágosodás különböző fázisain át a nemzeti romantika kiteljesedéséig? Hogyan határozta meg a romantikus identitás konstrukciója a cseh modernitást? Hogyan viszonyul a nemzeti mitológia és az önkritika hagyománya egymáshoz a nemzeti diskurzus tradícióján belül? Amikor a szerző megpróbál a hagyományos irodalomtörténettől emancipált önálló eszmetörténeti regisztert kidolgozni, mindvégig arra törekszik, hogy az irodalmi kultúra viszonyítási rendszerén belül maradjon, belehelyezkedve egy szélesebb kultúrtörténeti folyamatba.

Elkészült könyvét Berkes Tamás 2006-ban beadta akadémiai doktori értekezésésként, s a kutatási ciklus második felében számos idegennyelvű publikációt készített a témakörben. A cseh reformkorra vonatkozó legújabb kutatási eredményeit a „*A cseh biedermeier mint irodalmi irányzat*” című tanulmányában foglalta össze, amely a *Helikon* 2006-os évfolyamában jelent meg. Emellett folytatta, s a XX. század vonatkozásában kiterjesztette eszmetörténeti kutatásait, melyeknek eredményei részben sajtó alatt vannak, részben néhány kisebb folyóirat-publikációból ismerhetők meg.

3. Balogh Magdolna: A szocreál irodalom esztétikája

A harmadik alprogram eredeti tervezete szerint, amely „A nemzeti ideológiától a posztmodernig” címet kapta, Balogh Magdolna és Krasztev Péter négy témakörre összpontosítva vizsgálta volna a XIX-XX. századi magyar, lengyel, orosz és délszláv kultúra néhány kiemelt jelenségét. Ez a célkitűzés azonban csak felerészben valósult meg, mivel Krasztev Péter – tartós diplomáciai megbízatása miatt – nem vett részt a kutatási programban.

Balogh Magdolna az 1989 utáni, merőben új nemzetközi szakirodalom alapján kidolgozta a „szocreál” irodalom ideológiai és poétikai fogalmának mai tudásunknak megfelelő értelmezését. Összeállított egy kb. 25 íves tanulmány- és dokumentumgyűjteményt, amely a "szocreál" kultúra legújabb nemzetközi recepcióját demonstrálja, s ehhez terjedelmes bevezető tanulmányt írt. Ez a munka

egyelőre kéziratban van, mivel a Napvilág Kiadó anyagi nehézségei miatt elállt a kiadástól. Ezt követően az antológia bevezető tanulmányát Balogh Magdolna kismonográfiává bővítette, amelynek megjelentetését a közeljövőben tervezzük. Ennek a munkának eddig két részlete jelent meg folyóiratban (az egyik cseh nyelven is).

A harmadik alprogram szerint Balogh Magdolna másik témája a közép- és kelet-európai komparatiztika elvi-módszertani kérdéseit érintette. Ennek a kutatási feladatnak a keretében részt vett két nemzetközi konferencia szervezésében. A Moszkvában megrendezett orosz-magyar komparatiztikai szimpozion magyar szerzőinek tanulmányait Balogh rendezte sajtó alá. A szlovák társintézmény rendezésében 2005-ben Pozsonyban tartott - „Az irodalmi recepció alkotóképessége” című – konferencián Balogh mellett előadást tartott Berkes Tamás és Bojtár Endre is. Ennek a konferenciának az anyaga – Balogh Magdolna társszerkesztésében – ugyancsak megjelenés előtt áll.

Budapest, 2007. március 12.

Bojtár Endre
témavezető